

Förlorarnas lott

Recension av Håkan Blomqvist, *Socialism på jiddisch. Judiska Arbetar Bund i Sverige* (Carlssons, Stockholm 2020)

SARAH SCHULMAN

Det tillhör förlorarnas lott att de oftare skriver ur än in sig i historien. Få kan påta sig epitetet förlorare bättre än den judiska arbetarrörelsen Bunds aktivister och det är därför särskilt behjärtansvärt att just deras historia nu fått en hemvist i Håkan Blomqvist fina bok om judiska Arbetar Bund i Sverige.

Genom idogt arkivarbete i Sverige och USA, i lådor av aldrig tidigare katalogiserat material på svenska och jiddisch, har Håkan Blomqvist samlat, kartlagt och fått hjälp med att översätta brev, mötesprotokoll, medlemsregister och annat unikt material för att med arkeologisk precision lägga pusselbitar till ett politiskt jiddischkosmos på mikronivå i Sverige, ”en plats i världens utkant”. Liksom i Blomqvists tidigare böcker belyser han här ett stycke okänd historia både för den svenska arbetarrörelsen som för den svensk-judiska historieskrivningen.

Bund, eller *Der algemeyner yidisher arbetar bund in Lite, Poyln un Rusland* som förbundet hette på jiddisch, bildades i november 1897 och kom snabbt att växa till en massrörelse bland de fem miljoner judar som bodde i det ryska imperiets judiska bosättningszon. Rörelsen sammanföll med en begynnande industrialisering som skapade en ny judisk arbetarklass inom särskilt textil- och hantverksindustrin. Eftersom judar utestängdes från lokala fackföreningar såg man det som nödvändigt att organisera sig själva. Bund argumenterade för att diskrimineringen mot judar och judars utanförskap endast kunde lösas genom att kämpa för ett

samhälle med demokratiska och sociala rättigheter för alla som tillät att judar fick bibehålla sin kultur, autonomi och språk – jiddisch.

Allteftersom rörelsen växte kom Bund att stå i centrum för en enorm produktion av sekulär och socialistisk jiddischkultur. Utöver politiska och fackliga sektioner organiserades skolor och barnhem, sanatorier och sjukhus, teater och kulturverksamheter, idrottsorganisationer och självförsvarsgrupper samt kvinno-, barn- och ungdomsorganisationer. Det var på Bunds initiativ som den ryska socialdemokratin bildades ett år efter Bunds tillblivelse, men rörelsens ledare, ibland skämtsamt refererade till som *naysayers*, hamnade snabbt i dispyter med såväl bolsjevikerna som mensjevikerna eftersom bundisterna vägrade kringgå sitt krav på att få bibehålla sin judiska särorganisering.

Blomqvist skriver i sin bok att ”opposition blev Bunds existensvillkor” och det beskriver väl hur medlemmarna förhöll sig till sin omvärld. Bundisterna, vars rörelse bildats samma år som den första sionistiska världskongressen ägt rum i Basel, ansåg att sionisterna stod för en borgerlig och utopisk nationalism och förkastade idén om en judisk nationalstat. Bundisterna förespråkade *doykait*, fritt översatt från jiddisch som ”härhet” och menade att judiska fri- och rättigheter skulle utkrävas där judar levde här och nu. Man motsatte sig stalinistisk kommunism liksom alla former av kapitalism. Rabbinernas religiösa läror förkastades och inte sällan organiserades protester utanför synagogor.

I slutet av 1800-talet och till följd av masspogromer i det ryska tsarömet fortsatte Bunds medlemstal att öka, och under den första ryska revolutionen år 1905, som också sammanföll med Bunds storhetstid, spelade rörelsen en framträdande roll. Mellan den första och andra ryska revolutionen kom dock Bund att kraftigt försvagas, inte minst efter ytterligare pogromer och repression som ledde till en massutvandring, i huvudsak till USA. Bundister blev ledande i amerikanska fackföreningar, inte minst inom textilindustrin, men det vara bara i Polen, som blivit självständigt ett år efter den ryska revolutionen 1917, som Bund kunde etablera sig som ett framgångsrikt politiskt parti.

Under 1920- och 1930-talen dominerade Bund stora delar av en växande judisk arbetarklass i Polen. Bunds Medem-sanatorier för tuberkulosbehandling av barn och unga blev världsberömda och rörelsen

stod för en enorm kulturproduktion på jiddisch, inte minst inom teater, musik och litteratur. I de polska kommunvalen 1938 blev Bund det största judiska partiet.

Men med den tyska invasionen av Polen och Förintelsen fick den judiska arbetarrörelsen ett abrupt slut. Den sovjetiska ockupationen av östra Polen 1939–1941 säkerställde att Bunds viktigaste ledare Henryk Erlich och Viktor Alter likviderades. Under upproret i Warszawagettot våren 1943 organiserade sig bundister och andra i en sista strid mot nazisternas massavrättningar. Därefter kvarstod endast spillror av rörelsen.

Och det är någonsans här, i spillrorna av en massrörelse, som Håkan Blomqvists efterforskningar kommer in. Bland de flyktingar som anlände till Sverige efter Förintelsen återfanns flera bundister och de skrev till Bunds och Jewish Labor Committees (JCL) representation i New York för att få kontakt med andra medlemmar och släktingar. Dessa brev vidareändades till den svenske representanten Paul Olberg, som tillsammans med Sara Mehr, socialdemokraten Hjalmar Mehrs mor, utgjorde navet i den svenska Bundrörelsen. ”Breven”, skriver Blomqvist, ”vittnade om katastrofen bakom dem, om övergivenhet, förtvivlan, men också om hopp, att någon skulle höra deras nödrop, att världen skulle lyssna.”

Blomqvist har tidigare skrivit om Olberg och dennes betydelse för internationaliseringen av den svenska arbetarrörelsen, inte minst genom Arbetarrörelsens flyktinghjälp under 1930-talet. Olberg hade varit verksam i Bund sedan rörelsens början och hade flytt Ryssland efter revolutionen 1905. Så småningom hamnade han i Stockholm, som under en tid var den internationella socialismens mötesplats (bland annat lär Lenin ha sovit på Sara Mehrs soffa under ett besök) och arbetade som journalist för svensk och tysk socialdemokratisk press. Det var från en lägenhet på Lilla Essingen som Olberg, tillsammans med Sara Mehr, kom att bedriva en febril flyktingverksamhet som mottagningscentral för bundister i flyktingläger runt om i Sverige efter andra världskriget.

Blomqvist beskriver hur hjälpen inledningsvis handlade om överlevnad, men hur försök att återuppbygga Bundföreningar snart började göras i Sverige och runt om i världen. Redan 1946 deltog bundister i Stockholm på förstamajdemonstrationer med egna banderoller. Vid internationella Bunds första världskongress i Bryssel 1947, som sammanföll med

rörelsens femtioårsfirande, hade rapporten från den svenske representanten Paul Olberg särskilt uppmärksammats eftersom det inte tidigare funnits någon Bundorganisation i landet. Här kan tilläggas att Sverige är det enda land i Europa som hade en större judisk befolkning efter andra världskriget än innan.

Med kärleksfull omsorg och respekt rullar Blomqvist ut bundisternas levnadsöden i Sverige. Medlemsregister och protokoll visar på existensen av bundistiska föreningar över hela landet, i Stockholm, Eskilstuna, Jönköping, Nässjö, Uppsala, Trelleborg och Malmö. Via intervjuer och foton får vi reda på att det fanns bundistkollektiv på Mälardalens Herrgårdspensionat i Torshälla utanför Eskilstuna, på Kumla herrgård i Trollbäcken och i Neglinge i Saltsjöbaden. Vi får följa 17-åriga Faiga Fela Falz första tid i Sverige, i brev läsa om hennes lycka när hon återförenas med bundistiska kamrater efter horribla upplevelser i koncentrationsläger, och drabbas som läsare av sorgebudet att hon avlidit i sviterna från lunginflammation tre år senare. Häri ligger Blomqvist styrka som berättare.

Vid den landskonferens som arrangeras 1948 kartlägger Blomqvist noggrant deltagande medlemmars bakgrund, kön och ålder. Många var unga och hade tillhört Bunds barn- och ungdomsorganisationer innan kriget. Blomqvists referat ger en lysande inblick i hur politiskt föreningsliv bedrivs i verkligheten. Konferensen inleddes med förhoppningen om att man skulle kunna bryta det ”sorgliga faktum att vi är isolerade från det allmänna kulturella judiska livet i världen” och avslutades med heta diskussioner som i huvudsak rörde inställningen till staten Israel.

I utrullningen av det kalla kriget ställde sig det internationella Bund, liksom den svenska grupperingen, på västs sida. Bipolariteten krympte utrymmet för Bunds tidigare mer pragmatiska politiska ståndpunkter, och Sovjets kursändring i synen på Israel sammanföll med ökad antisemitism och Stalins terrorkampanj mot judiska intellektuella. Även om Bund inte formellt ändrade åsikt i frågan om Israel, valde många bundister att under 1950-talet flytta dit för att återförenas med överlevande släktingar och familj. Flera politiska kampanjer i Bundföreningar i Sverige gick ut på att skicka pengar och livsmedel till bundister i Israel.

I Israel fick bundister kämpa mot det statssanktionerade förtrycket av jiddisch till förmån för hebreiskan och mot en diskriminerande syn

på östeuropeiska judar som "gettojudar". Bundister anklagades för att ha bidragit till att så många judar mördades i kriget eftersom de aktivt förespråkade "härhet" och därmed uppmanat judar att stanna kvar istället för att emigrera till dåvarande Palestina. Den judiska marxisten och historikern Isaac Deutscher reflekterade självkritiskt att om han istället för att argumentera mot sionister uppmanat judar att lämna Europa på 1920- och 30-talen, så hade liv kunnat räddas. Bund ställde upp i israeliska parlamentsval 1959 men fick inte tillräckligt med röster.

I Blomqvists berättelse står särskilt den politiska exilens villkor i fokus. Vad sker med politiska ledare när de helt förlorar sin massbas och organisation? Vad händer med medlemmars politiska aktivism när de samtidigt måste förhålla sig till ett nytt land, ett nytt språk och kapade sammanhang och gemenskaper? I Blomqvists bok vittnar bundisternas brev om förlust, frustration och konflikter. Ensamheten i Sverige och förbudet från svenska myndigheter mot att judiska flyktingar får bosätta sig i Stockholm, Malmö eller Göteborg där det fanns större judiska församlingar, skapar en exil som för många är ohållbar. En efter en ger sig bundisterna av till andra länder och Blomqvist beskriver så väl hur konflikter över tid river sönder de få grupperingar som finns kvar och inte minst den djupa klyfta som uppstår mellan Paul Olberg och Sara Mehr i ledningen. Till slut handlar konflikterna om vem som ska få bevara boksamlingar från bibliotek som saknar läsare.

Bund som organisation och massrörelse lyckades inte överleva terror, folk mord, exil, politiska krafter och assimilering. Men de idéer som Bund förespråkade och som ges en kontext i Håkan Blomqvists bok, det vill säga en pragmatisk brygga mellan universalism och partikularism, är viktiga att begrunda i en värld som alltmer drar mot politisering och nationalistiska strömningar. Bunds förkärlek till jiddisch och jiddischkultur får också en särskild betydelse i den svenska och svensk-judiska kontexten eftersom jiddisch numer är ett erkänt svenskt minoritetsspråk. Utöver fascinerande läsning är Håkan Blomqvists bok därför också en historisk gärning.

ANNONS

Lars Ekdahl (red.)

FRÅN ARBETETS HORISONT

Perspektiv på historisk forskning
om arbete och samhälle under
kapitalismen

I personligt hållna bidrag diskuterar nio historiker utvecklingen av den framgångsrika och livaktiga arbetslivshistoriska eller arbetarhistoriska forskningen i Sverige under de senaste 50 åren.

Arkiv förlag, 416 sidor

»Läs mer om boken på www.arkiv.nu«